

تأملی بر تحولات روش‌شناسی پژوهش در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی ایران در پرتو تغییر درجه علمی آنها: یک مطالعه مقایسه‌ای

احسان گرایی¹

صبا سیامکی²

تاریخ دریافت: 96/02/26

تاریخ پذیرش: 96/03/30

چکیده

هدف: روش‌شناسی پژوهش نقش اساسی در سامان‌بخشی به تلاش‌ها و مطالعات علمی دارد به همین خاطر بسیاری از پژوهشگران به تحلیل و بررسی روش‌شناسی پژوهش، سیر تکامل و تحولات آن در علم اطلاعات و دانش‌شناسی بپردازند. از این‌رو هدف پژوهش حاضر تحلیل مقایسه‌ای روش‌های پژوهش و ابزار گردآوری داده‌ها در مجلات منتخب علم اطلاعات و دانش‌شناسی ایران است.

روش پژوهش: این پژوهش به روش تحلیل محتوا انجام شده است. ابزار گردآوری داده‌ها سیاهه واری و مشاهده اسنادی بوده است. جامعه‌ی پژوهش شامل 943 مقاله منتشر شده در مجلات مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی و تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی در دو بازه زمانی 1384-88 و 1389-93 است. یافته‌ها: تحلیل داده‌ها در دو بازه زمانی موردنظر نشان داد که روش‌های پژوهش پیمایشی و مروری هم‌چنان پرستفاده‌ترین روش‌ها هستند. با این‌وجود شاهد کاهش نسبتاً شدید استفاده از روش‌های مروری در پنج ساله دوم و پس از تغییر درجه علمی مجلات و تفاوت معنادار میان دو بازه زمانی موردنظر هستیم. در خصوص ابزار گردآوری داده‌ها در پنج ساله نخست مشاهده اسنادی و پرسشنامه در جایگاه‌های برتر قرار گرفتند. پس از تغییر درجه علمی مجلات شاهد کاهش نسبتاً شدید کاربرد ابزار مشاهده اسنادی هستیم. آزمون آماری خی‌دو بیان‌گر تفاوت معنادار میزان استفاده از ابزارهای گردآوری داده‌ها در دو مقطع زمانی مذکور هستند.

نتیجه‌گیری: پژوهش حاضر یکی از نخستین مطالعاتی است که با بهره‌گیری از یک طبقه‌بندی روش‌شناختی نظام‌مند به مقایسه تحولات روش‌شناختی علم اطلاعات و دانش‌شناسی در ایران پرداخته است. تغییر درجه علمی مجلات همراه با تحول در شیوه آموزش روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی می‌تواند زمینه‌ساز نوآوری و تنوع روش‌شناختی در پژوهش‌های رشته شود.

کلیدواژه‌ها: علم اطلاعات و دانش‌شناسی، روش‌شناسی پژوهش، مطالعه مقایسه‌ای، ایران.

¹. استادیار علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران (نویسنده مسئول)

ehsan.geraei@gmail.com

². دانشجوی دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی، کارشناس اداره کل کتابخانه‌های عمومی لرستان، ایران saba.siamaki@gmail.com

پژوهش و آموزش به مثابه دو بال پرواز رشته‌های علمی زمینه رشد و تعالی آن‌ها را فراهم آورده و در تثبیت جایگاه علمی و حرفه‌ای آن‌ها در جامعه علمی مؤثر هستند. پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی همانند هر دیگر رشته‌ها برای پیشرفت در مبانی نظری از یک سو و برای حل مشکلات کاربردی از سوی دیگر، به انجام پژوهش پرداخته‌اند (کوکبی، 1386). در گذر زمان متخصصان علم اطلاعات و دانش‌شناسی برای این‌که به اهداف و چشم‌اندازهای مذکور جامعه عمل ببوشانند، پژوهش‌های علمی مبتنی بر روش‌شناسی‌های دقیق و صحیح را به خدمت گرفتند. اگرچه هریس¹ (1986) تلاش‌های اولیه کتابداران در سال 1853 میلادی برای تفکر درباره ماهیت «حرفه» جدید خود و ماهیت آموزش برای فعالیت در کتابخانه‌ها را نقطه آغازین پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانسته؛ اما کومار (1374) معتقد بود که علم اطلاعات و دانش‌شناسی سنت و سابقه طولانی پژوهشگری نداشته و آغاز این جریان به دهه 1930 باز می‌گردد. صرف‌نظر از این‌که نقطه آغازین توجه جدی به پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی به چه زمانی برمی‌گردد، آسیب‌شناسی پژوهش‌ها انجام شده بیانگر نقدهای محکم اندیشمندان این حوزه بر مقوله پژوهش در این رشته است. نقدهایی همانند عدم استفاده از نظریه‌ها؛ سیطره بی‌چون و چرای پوزیتیویسم و کمی‌گرایی؛ محدودیت، عدم تنوع و ضعف روش‌های پژوهش؛ کیفیت نامطلوب، پراکندگی و از هم گسیختگی پژوهش‌ها؛ وابستگی شدید به مشاهدات و داده‌های محلی و رویکرد منطقه‌ای و محلی به جای کاربرد عمومی و جهانی و اموری از این دست (پاول²، 1379؛ باد³، 1381؛ نشاط، 1388) که سبب شده جایی برای تمجید از پیشینه پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی باقی نماند (پاول، 1379).

علی‌رغم تمام این مشکلات به‌نظر می‌رسد که پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی در حال گذر از دوران کودکی خود بوده و امروزه با داشتن گروه‌های آموزشی فراوان در سطح جهان و برگزاری دوره‌های تحصیلات تکمیلی، برگزاری همایش‌های ملی و بین‌المللی متعدد، انتشار مجلات علمی و غیره به سطح قابل قبولی از دقت، پیچیدگی و تنوع در به‌کارگیری روش‌های پژوهش رسیده است. علم اطلاعات و دانش‌شناسی همانند رشته‌های ریاضیات، زیست‌شناسی و غیره حوزه‌ای در حال تکامل بوده و از طیف متنوعی از فنون و راهبردهای پژوهشی پویا بهره می‌گیرد؛ از این‌رو شناخت تغییرات روش‌شناسی آن در گذر زمان امری ضروری است (هایدر و پیم⁴، 2008؛ ژانگ، ژائو و وانگ⁵، 2016). نقش اصلی و اساسی روش پژوهش در سامان‌بخشی

¹ Harris

² Powell

³ Budd

⁴ Hider & Pymm

⁵ Zhang, Zhao & Wang

به تلاش‌ها و مطالعات علمی سبب شده که بسیاری از پژوهشگران به تحلیل و بررسی روش‌شناسی پژوهش، سیر تکامل و تحولات آن در علم اطلاعات و دانش‌شناسی بپردازند. حاصل این تجزیه و تحلیل‌ها را در چند گروه دسته‌بندی کرد. گروه اول پژوهش‌هایی هستند که به طبقه‌بندی روش‌های پژوهش و ابزار گردآوری داده‌ها پرداخته‌اند (یارولین و واکاری¹، 1990؛ پاول، 1999؛ هایدر و پیم، 2008). گروه‌های دوم و سوم شامل مطالعاتی هستند که به مقایسه میزان استفاده از روش‌های کمی و کیفی (هایدر و پیم، 2008؛ چو²، 2015) و کاربرد روش‌های چندگانه یا ترکیبی (فیدل³، 2008؛ ما⁴، 2012) در پژوهش‌های مختلف پرداخته‌اند. در ایران نیز شروع ارزشیابی روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی به اوایل دهه 1370 بر می‌گردد (ارسطوپور، 1393؛ مختارپور و حیدری، زودآیند). حاصل کار پژوهشگران این حوزه همانند مطالعات بین‌المللی بیانگر سیطره رویکردهای کمی؛ روش‌های پیمایشی و اسنادی؛ پرسشنامه‌ها و مصاحبه‌ها به‌عنوان ابزار گردآوری داده‌هاست (حری و محسن‌زاده، 1381؛ پاکدامن، 1388؛ عصاره، فرج‌پهلوی و سیامکی، 1393). هر چند مطالعه اسدنیا و همکاران (1395) بیانگر بهبود نسبی وضعیت پژوهش‌های کیفی و رشد آن طی سال‌های اخیر در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی است. علی‌رغم این‌که پژوهش‌های فراوانی به مطالعه روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی ایران پرداخته‌اند؛ اما تمامی آن‌ها از یک مشکل اساسی رنج می‌برند. این مشکل اساسی مقایسه‌ناپذیر بودن نتایج آن‌ها به دلیل بهره‌نگرفتن پژوهشگران ایرانی از یک طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی نظام‌مند است (مختارپور و حیدری، زودآیند). به همین علت مطالعه حاضر تلاش می‌کند با بهره‌گیری از یک رویکرد مشترک به تحلیل مقایسه‌ای روش‌شناسی و ابزارهای گردآوری داده به‌کار رفته در مجلات مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی و تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی در بازه زمانی 1384-1388 و 1389-1393 بپردازد. مجلات علمی یکی از اولین کانال‌های ارتباطی پژوهشگران برای انتشار یافته‌های پژوهشی‌شان بوده و دلیل انتخاب این مجلات برای انجام پژوهش تغییر درجه علمی آن‌ها از علمی - ترویجی به علمی - پژوهشی و عناوین آن‌ها در راستای تخصص‌گرایی است. از این‌رو پژوهش حاضر تلاش می‌کند در راستای دستیابی به هدف خود به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

1. وضعیت روش‌های پژوهش به‌کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در بازه زمانی مورد بررسی چگونه است؟

¹. Jarvelin & Vakkari

². Chu

³. Field

⁴. Ma

2. وضعیت ابزار گردآوری داده‌های به‌کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در بازه زمانی مورد بررسی چگونه است؟

3. آیا میان روش‌های پژوهش به‌کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در دو بازه زمانی مورد بررسی تفاوت معناداری وجود دارد؟

3. آیا میان ابزار گردآوری داده‌های به‌کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در دو بازه زمانی مورد بررسی تفاوت معناداری وجود دارد؟

روش‌شناسی

پژوهش حاضر با روش تحلیل محتوا انجام شده است. جامعه پژوهش شامل کلیه مقالات تألیفی منتشر شده در سه مجله مطالعات ملی کتابداری و سازمان‌دهی اطلاعات، تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی و تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی است. دلیل انتخاب این مجلات تغییر درجه علمی، تغییر عناوین مجلات و تأکید بر تخصصی‌گرایی و نیز انتشار مداوم آن‌ها در بازه زمانی مورد بررسی است. با هدف مقایسه‌پذیری نتایج و بهره‌گیری از یک طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی نظام‌مند دو بازه زمانی پنج‌ساله از 1384-1388 تا 1393-1389 برای انجام پژوهش انتخاب شد. علت انتخاب این بازه زمانی، تغییر درجه علمی مجلات و تقسیم‌بندی پنج‌ساله قبل و بعد از آن بر اساس این مبنا بوده است. هم‌چنین مطالعاتی پیشین بازه‌های زمانی پیش از این دوره را بررسی کردند. فرایند جستجو و انتخاب مقالات از طریق آرشیو مجلات صورت گرفت. پس از حذف مقالات ترجمه شده، در مجموع تعداد 943 مقاله برای بررسی نهایی انتخاب شدند: مطالعات ملی کتابداری و سازمان‌دهی اطلاعات (494 مقاله)، تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی (254 مقاله) و تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی (186 مقاله). به‌منظور مشخص کردن روش پژوهش و ابزار گردآوری داده‌های مقالات مورد بررسی یک سیاهه واری از روش‌ها و ابزارها تهیه شد و برای اطمینان از روایی سیاهه مورد نظر، نسخه اولیه آن بین استادان و صاحب‌نظران علم اطلاعات و دانش‌شناسی توزیع و پس از جمع‌آوری نظرات، اصلاحات و ویرایش‌های لازم روی آن لحاظ و نسخه نهایی سیاهه واری تدوین گردید. برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزارهای اکسل و اسپ‌اس‌اس و آزمون آماری خی‌دو استفاده شد.

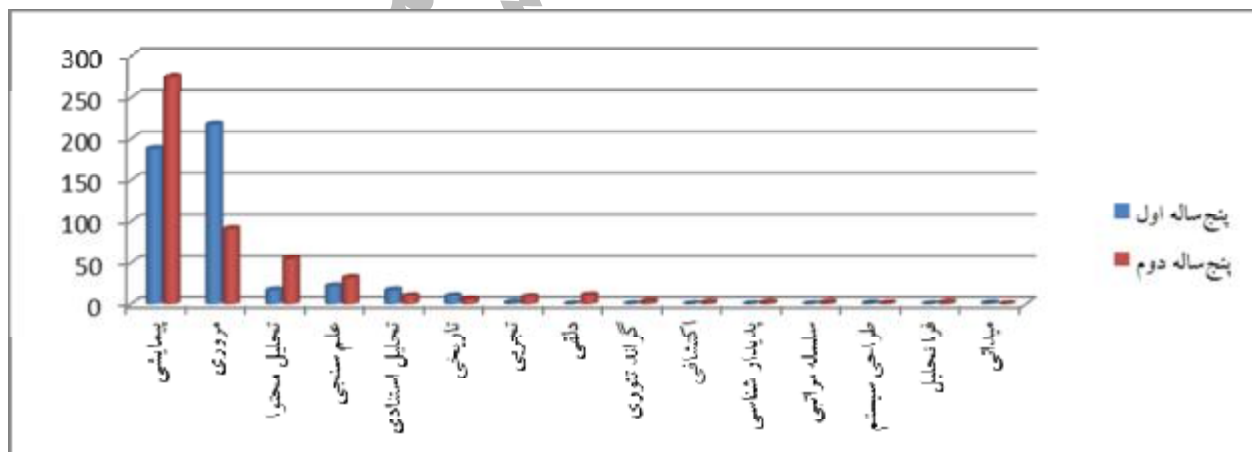
یافته‌ها

تحلیل روش‌های پژوهش به‌کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی 93-1384

تحلیل داده‌ها در بازه زمانی ده‌ساله مورد بررسی نشان داد که روش‌های پژوهش پیمایشی و مروری با فراوانی 462 (47/34%) و 309 (31/66%) به ترتیب در جایگاه‌های اول و دوم قرار گرفتند. هم‌چنین، روش‌های مذکور در هر دو مقطع پنج ساله نیز جایگاه‌ها برتر را به خود اختصاص دادند با این ویژگی که روش پژوهش مروری از روند کاهشی تبعیت کرده است. از دیگر نکات قابل توجه می‌توان به روند صعودی استفاده از روش دلفی در پنج ساله دوم است؛ به‌گونه‌ای که از فراوانی صفر در سال‌های 1384-1388 به فراوانی 10 در 1389-1393 رسیده است (جدول و نمودار 1).

جدول 1. روش‌های پژوهش به کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی (93-1384)

روش بازه زمانی	فراوانی (%)	
	پنج ساله اول 1388-1384	پنج ساله دوم 1393-1389
میدانی	1 (0/21%)	-
فرا تحلیل	-	2 (0/40%)
طراحی سیستم	1 (0/21%)	1 (0/20%)
سلسله مراتبی	-	2 (0/40%)
پدیدارشناسی	-	2 (0/40%)
اکتشافی	-	2 (0/40%)
گراند تئوری	-	3 (0/60%)
دلفی	-	11 (2/20%)
تجربی	2 (0/42%)	9 (1/80%)
تاریخی	10 (2/10%)	6 (1/20%)
تحلیل استنادی	17 (3/57%)	10 (2%)
علم‌سنجی	22 (4/62%)	32 (6/40%)
تحلیل محتوا	17 (3/57%)	55 (11%)
مروری	218 (45/80%)	91 (18/20%)
پیمایشی	188 (39/50%)	274 (54/80%)
مجموع	1384-1393	1389-1393



نمودار 1. روش‌های پژوهش به کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی (93-1384)

تحلیل روش‌های پژوهش به کار رفته در مجله مطالعات ملی کتابداری و سازمان‌دهی اطلاعات نشان داد که در هر دو دوره مورد بررسی روش‌های پیمایشی و مروری بیش‌ترین فراوانی را به خود اختصاص دادند. هم‌چنین

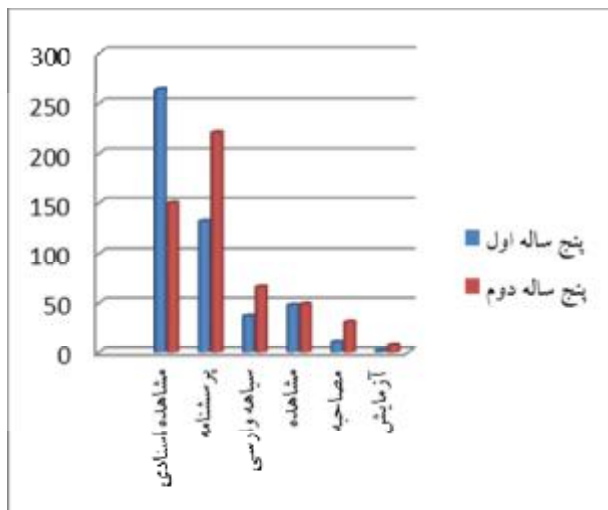
شاهد کاهش چشمگیر فراوانی استفاده از روش مروری از 143 به 51 مورد بعد از تغییر درجه علمی مجله در پنج ساله دوم بودیم. در مجله تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی نیز شاهد افزایش چشم‌گیر استفاده از روش پیمایشی از 35 مورد به 98 مورد پس از تغییر درجه در پنج‌ساله دوم بودیم. هم‌چنین میزان استفاده از روش مروری از 51 مورد در پنج ساله اول به 24 مورد در پنج ساله دوم تقلیل یافته است. تحلیل مجله تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی بیان‌گر افزایش استفاده از روش پیمایشی در پنج ساله دوم است به گونه‌ای که فراوانی استفاده از این روش از 30 مورد به 72 مورد افزایش یافته است (جدول 2).

جدول 2. روش‌های پژوهش به کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی به تفکیک مجله و مقطع زمانی (93-1384)

روش	مجله					
	مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات		تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی		تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی	
	پنج ساله اول (%) فراوانی	پنج ساله دوم (%) فراوانی	پنج ساله اول (%) فراوانی	پنج ساله دوم (%) فراوانی	پنج ساله اول (%) فراوانی	پنج ساله دوم (%) فراوانی
پیمایشی	123 (40/59%)	104 (48/83%)	35 (35/35%)	98 (59/75%)	30 (40/54%)	72 (58/54%)
مروری	143 (47/20%)	51 (23/94%)	51 (51/52%)	24 (14/63%)	24 (24/43%)	16 (13/01%)
تحلیل محتوا	7 (2/31%)	28 (13/14%)	4 (4/04%)	18 (10/98%)	6 (8/10%)	9 (7/32%)
علم سنجی	11 (3/63%)	18 (8/45%)	3 (3/03%)	8 (4/88%)	8 (10/82%)	6 (4/88%)
تحلیل اسنادی	11 (3/63%)	3 (1/41%)	3 (3/03%)	3 (1/83%)	3 (4/06%)	4 (3/25%)
تاریخی	6 (1/98%)	3 (1/41%)	3 (3/03%)	2 (1/22%)	-	5 (4/06%)
دلفی	-	4 (1/88%)	-	5 (3/05%)	1 (1/35%)	3 (2/44%)
تجربی	1 (0/33%)	1 (47/0%)	-	2 (1/22%)	-	2 (1/63%)
گراوند تئوری	-	1 (47/0%)	-	2 (1/22%)	1 (1/35%)	1 (0/81%)
میدانی	1 (0/33%)	-	-	1 (0/61%)	1 (1/35%)	1 (0/81%)
اکتشافی	-	-	-	1 (0/61%)	-	2 (1/63%)
پدیدار شناسی	-	-	-	-	-	1 (0/81%)
سلسله مراتبی	-	-	-	-	-	1 (0/81%)
طراحی سیستم	-	-	-	-	-	-
فرا تحلیل	-	-	-	-	-	-

تحلیل ابزار گردآوری داده‌ها در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در بازه زمانی 93-1384 همان‌طور که در جدول 3 و نمودار 2 مشاهده می‌شود پرسشنامه و مشاهده اسنادی پر استفاده‌ترین ابزار گردآوری در هر دو مقطع زمانی مورد بررسی بودند. فراوانی استفاده از مشاهده اسنادی به‌عنوان ابزار گردآوری از 264 (53/44%) مورد در پنج ساله اول به 150 (28/57%) مورد در پنج ساله دوم کاهش یافته است. میزان استفاده از پرسشنامه از 132 (26/72%) مورد به 221 (42/10%) مورد در پنج ساله دوم افزایش یافته است.

همچنین میزان استفاده از سیاهه و آرسی به بیش از دو برابر در پنج ساله دوم افزایش یافته است (جدول 3 و نمودار 2).



نمودار 2. ابزار گردآوری داده‌های پژوهش به کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی (1384-93)

جدول 3. ابزار گردآوری داده‌های پژوهش به کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی (1384-93)

روش	بازه زمانی					
	آزمایش	مصاحبه	مشاهده	سیاهه و آرسی	پرسشنامه	مشاهده اسنادی
فراوانی (%)	2 (0/40%)	11 (2/23%)	48 (9/72%)	37 (7/49%)	132 (26/72%)	264 (53/44%)
	8 (1/52%)	31 (3/91%)	49 (9/33%)	66 (12/57%)	221 (42/10%)	150 (28/57%)
	10 (0/98%)	42 (4/12%)	97 (9/52%)	103 (10/11%)	353 (34/64%)	414 (40/63%)
مجموع	1393-1384					

تحلیل ابزار گردآوری داده‌های به کار رفته در مجله مطالعات ملی کتابداری و سازمان‌دهی اطلاعات نشان داد که میزان استفاده از مشاهده اسنادی به شدت کاهش یافته است و فراوانی استفاده از آن 169 (53/31%) به 70 (31/11%) مورد در پنج ساله دوم کاهش یافته است. در مجله تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی برخلاف مجله مطالعات ملی کتابداری و سازمان‌دهی اطلاعات شاهد افزایش استفاده از ابزار مشاهده اسنادی (از 25 به 83 مورد) و کاهش استفاده از پرسشنامه (از 61 به 45 مورد) هستیم. تحلیل مجله تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی بیان‌گر افزایش استفاده از ابزار مشاهده اسنادی در پنج ساله دوم است به گونه‌ای که فراوانی استفاده از این روش از 26 مورد (34/22%) به 61 مورد (49/19%) افزایش یافته است (جدول 2). همچنین میزان استفاده از پرسشنامه نیز تقریباً ثابت بوده است. (جدول 4).

جدول 4. ابزار گردآوری داده‌های پژوهش به کار رفته در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی به تفکیک مجله و مقطع زمانی (1384-93)

مجله						روش
تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی			مطالعات ملی کتابداری و سازمان‌دهی اطلاعات			
پنج ساله اول	پنج ساله دوم	پنج ساله اول	پنج ساله دوم	پنج ساله اول	پنج ساله دوم	
تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی	پنج ساله اول	پنج ساله دوم	پنج ساله اول	پنج ساله دوم	پنج ساله اول	پنج ساله دوم
	فراوانی (%)	فراوانی (%)	فراوانی (%)	فراوانی (%)	فراوانی (%)	فراوانی (%)

مشاهده اسنادی	169 (53/31%)	70 (31/11%)	25 (24/75%)	83 (47/16%)	26 (34/22%)	61 (49/19%)
پرسشنامه	81 (25/55%)	77 (34/22%)	61 (60/39%)	45 (25/57%)	34 (44/74%)	35 (28/23%)
سیاهه واریسی	25 (7/89%)	38 (16/89%)	6 (5/94%)	19 (10/80%)	6 (7/89%)	9 (7/26%)
مشاهده	34 (10/73%)	25 (11/11%)	8 (7/92%)	16 (9/09%)	6 (7/89%)	8 (6/45%)
مصاحبه	7 (2/20%)	6/22 (21%)	1 (1%)	9 (5/11%)	3 (3/95%)	8 (6/45%)
آزمایش	1 (0/32%)	1 (0/32%)	-	4 (2/27%)	1 (1/31%)	3 (2/42%)

تحلیل مقایسه‌ای میزان استفاده از روش‌های پژوهش و ابزارگردآوری داده‌ها در مجلات علم اطلاعات و

دانش‌شناسی

مقایسه آماری میزان استفاده از روش‌های پژوهش با استفاده از آزمون خی‌دو نشان داد که میزان استفاده از روش‌های مختلف پس از تغییر درجه مجلات در دو بازه زمانی مورد بررسی تفاوت معناداری داشته است.

میزان استفاده	سطح معناداری	df	فراوانی مشاهده شده	فراوانی مورد انتظار	درجه مجله	روش	هم‌چنین
تمامی	0/001	70	62/5	500	علمی ترویجی (1384-88)	مجموع روش پژوهش	از روش‌ها در
			45/5	500	علمی پژوهشی (1389-93)		
دو بازه زمانی معناداری	0/001	36	30/4	213	علمی ترویجی (1384-88)	مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات	تفاوت
			30/4	213	علمی پژوهشی (1389-93)		
(جدول 5).	0/001	28	32/8	164	علمی ترویجی (1384-88)	تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی	جدول 5. تحلیل
			20/5	164	علمی پژوهشی (1389-93)		
مقایسه‌ای میزان	0/001	48	17/6	123	علمی ترویجی (1384-88)	تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی	
			13/7	123	علمی پژوهشی (1389-93)		

استفاده از روش‌های پژوهش در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در بازه زمانی 1384-93

مقایسه آماری میزان استفاده از ابزار گردآوری داده‌های پژوهش با استفاده از آزمون خی‌دو نشان داد که میزان استفاده از ابزارها پس از تغییر درجه مجلات در دو بازه زمانی مورد بررسی تفاوت معناداری داشته است.

همچنین میزان استفاده از ابزارهای گردآوری داده‌ها در تمامی مجلات در دو بازه زمانی مورد نظر تفاوت معناداری داشته است (جدول 6).

جدول 6. تحلیل مقایسه‌ای میزان استفاده از ابزار گردآوری داده‌های پژوهش در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در بازه زمانی 93-1384

بحث و نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با آگاهی از نقش اساسی و بی‌بدیل روش‌شناسی پژوهش در سامان‌بخشی به تلاش‌ها و مطالعات علمی از یک سو و ضعف مطالعات مشابه پیشین به دلیل عدم بهره‌گیری از یک طبقه‌بندی روش‌شناختی نظام‌مند از سوی دیگر به مقایسه تحولات روش‌شناختی علم اطلاعات و دانش‌شناسی در ایران پرداخته است. این پژوهش دو بازه زمانی پنج ساله را تحلیل می‌کند که مبنای تقسیم‌بندی آن تغییر درجه علمی سه مجله مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی و تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی است. تحلیل 943 مقاله منتشر شده نشان داد که روش‌های پژوهش پیمایشی و مروری در هر دو بازه زمانی پرستفاده‌ترین روش‌ها بودند. با این وجود استفاده از روش مروری در پنج ساله دوم به شدت کاهش یافته است و بیش‌ترین سهم کاهش به مجله مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات اختصاص دارد. همچنین میزان استفاده از روش‌های پیمایشی، تحلیل محتوا از سیر صعودی برخوردار است. نکات جالب

ابزار	درجه مجله	فراوانی مورد انتظار	فراوانی مشاهده شده	df	سطح معناداری	توجه می‌توان از
مجموع ابزار گردآوری داده‌های پژوهش	علمی ترویجی (1384-88)	597	85/3	36	0/001	استفاده از
	علمی پژوهشی (1389-93)	597	85/3			
مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات	علمی ترویجی (1384-88)	233	38/8	25	0/001	در پنج ساله کرد. نتایج
	علمی پژوهشی (1389-93)	233	38/8			
تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی	علمی ترویجی (1384-88)	176	29/3	25	0/001	خی دو نیز
	علمی پژوهشی (1389-93)	176	29/3			
تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی	علمی ترویجی (1384-88)	124	24/8	16	0/001	معنادار
	علمی پژوهشی (1389-93)	124	24/8			

روش‌ها در پنج ساله اول و دوم در تمامی مجلات را تأیید کرد.

تحلیل میزان استفاده از ابزارهای مختلف گردآوری داده‌ها در پنج ساله نخست نشان داد که مشاهده اسنادی و پیمایشی بیش‌ترین کاربرد را داشته‌اند و سهم مجله مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات از سایر مجلات بیش‌تر بوده است. با این وجود پس از تغییر درجه علمی مجلات شاهد کاهش نسبتاً شدید کاربرد ابزار مشاهده اسنادی هستیم. این پدیده معلول کاهش تعداد مقالات مروری در مجلات مختلف و به تبع آن کاهش استفاده از مشاهده اسنادی به‌عنوان ابزار اصلی پژوهش در این‌گونه مطالعات دانست. هم‌چنین آزمون آماری خی‌دو بیان‌گر تفاوت معنادار میزان استفاده از ابزارهای گردآوری داده‌ها در دو مقطع زمانی مذکور هستند. یکی از دلایل اساسی این تفاوت معنادار را می‌توان به کاهش تعداد مقالات مروری به علت سیاست‌های حاکم بر ارزشیابی مجلات و محدودیت چاپ این‌گونه مقالات دانست. پژوهش‌های پیشین بسیاری نشان داد که روش‌های پژوهش کمی به‌ویژه پیمایشی و مروری و ابزارهایی همانند پرسشنامه و مشاهده اسنادی بیش‌ترین کاربرد را در مطالعات علم اطلاعات و دانش‌شناسی در کشورهای مختلف دارند (هایدر و پیم، 2008؛ چو، 2015؛ حری و محسن‌زاده، 1381؛ پاکدامن، 1388؛ عصاره، فرج‌پهلوی و سیامکی، 1393). تحولات رخ داده در روش‌شناسی پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی ایران را می‌توان از دو منظر تحلیل کرد. بخشی از این تحولات احتمالاً به‌خاطر ماهیت رشته است و دیگر این‌که در عمل مشاهده شده است که اعضای جامعه علم اطلاعات و دانش‌شناسی همواره در تلاش برای حفظ ارتباط و پیوستگی موضوعی خود را با جهان خارج هستند. از همین‌رو تلاش بر این بوده است که هم از نظر گرایش‌های موضوعی و پژوهشی و هم از نظر روش و فن‌آوری تا جایی که امکان‌پذیر است فاصله علمی کم شود. لذا، همان‌طور که حری و محسن‌زاده (1381) نیز اشاره کردند روش پژوهش بیش از آن‌که بومی جامعه‌ای خاص باشد، جزو سرشت رشته است.

تحلیل تکامل روش‌شناسی پژوهش در مطالعه طولی ژانگ، ژائو و وانگ (2016) بیان‌گر سیر صعودی استفاده از روش‌های آماری در مجلات کتابداری و علم اطلاعات طی سال‌های 1999 تا 2013 است. بیش‌ترین میزان کاربرد روش‌های آماری به مجله انجمن آمریکایی علم اطلاعات و فناوری (جی‌سیست)¹ و مجله مستندسازی² اختصاص داشته دارد. هم‌چنین تفاوت استفاده از این روش‌ها در سال 2013 نسبت به 1999 چشم‌گیر و روند افزایشی استفاده از آن‌ها کاملاً مشهود است. پژوهش‌هایدر و پیم (2008) نیز نشان داد که رویکرد پیمایشی همچنان راهبرد پژوهشی غالب در کتابداری و علم اطلاعات است. با این وجود میزان استفاده از آن از 40/1% در سال 1975 به 30/5% در سال 2005 کاهش یافته است. بیش‌ترین روند صعودی به روش‌های آزمایشی اختصاص (از 7/7% به 20/8%) و بیش‌ترین روند کاهش به پژوهش‌های تاریخی (از 24/7% به 1/2%) اختصاص دارد. دیگر تحولات

¹. The Journal of the Association for Information Science and Technology (JASIST)

². Journal of Documentation (JD)

روش شناختی از سیر متعادلی برخوردار بوده است. درخصوص ابزار پژوهش نیز شاهد افزایش استفاده از مصاحبه و پرسشنامه و کاهش استفاده از تحلیل منابع تاریخی بودیم. توومالا، یارولین و واکاری¹ (2014) نیز در مطالعه خود به نتایجی همانند هایدرو و پیم (2008) دست یافتند.

نظام‌مند بودن روش پیمایش و سهولت نمونه‌گیری از جامعه پژوهش را می‌توان از دلایل تمایل پژوهشگران به استفاده از این روش دانست (کومار، 1374). از طرفی نگارش مقالات مروری و تحلیلی نسبت به مقالات پیمایشی نیازمند سطح بالایی از تخصص و آگاهی نسبت به منابع اطلاعاتی در زمینه مورد مطالعه و نیز صرف زمان بیش‌تری است. مسأله دیگر تسلط رویکرد پوزیتیویستی و کمی‌گرایی بر فضای گروه‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی است که سبب شده بسیاری از پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی از ماهیت کاربردی - عملی و با سهم بسیار کم‌تری کاربردی - نظری پیروی کنند و سهمی مطالعات نظری صرف تقریباً نزدیک به صفر باشد. از دیگر علل این پدیده می‌توان به همزیستی رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی با رشته‌های علوم تربیتی و روان‌شناسی در اکثر دانشکده‌های کشور اشاره کرد. پژوهش‌های این رشته‌ها بیش‌تر از روش‌های آماری پیشرفته استفاده می‌کنند؛ از این‌رو در هنگام مطرح شدن پایان‌نامه‌ها در دانشکده یکی از شروط نانوشته تصویب آن‌ها بهره‌گیری از فنون آماری پیشرفته است. گرایش نسبتاً شدید به استفاده از روش پیمایشی در پژوهش‌ها و به تبع آن استفاده از روش‌های آماری سبب شده است که گاه به جای این‌که آمار در خدمت موضوع پژوهش و پژوهشگر باشد، موضوع تحت تأثیر روش قرار می‌گیرد. از طرف دیگر، از آنجایی که مجلات علمی - ترویجی در پی ارتقای درجه خود به علمی - پژوهشی هستند، با پذیرش مقالاتی از این دست تلاش می‌کنند شانس خود را برای ارتقای درجه افزایش دهند (عصاره، فرج‌پهلوی و سیامکی، 1393).

مسأله نقش و تأثیرگذاری نظام آموزشی در تحولات روش‌شناختی پژوهش از موضوعات قابل تأمل است. نظام آموزشی که از استاد (مدرس)، دانشجو، محتوای آموزشی و ابزارها و شیوه‌های یاددهی و یادگیری تشکیل شده است. دانشجویان به‌عنوان ورودی و خروجی این نظام آموزشی با چالش‌هایی روبه‌رو هستند. از یک سو دانشجویان به دلیل عناصر تبلیغی در دوره‌های مشخص زمانی روش‌های خاصی را برای انجام پژوهش انتخاب می‌کنند؛ به‌عبارتی دیگر در مقاطع زمانی مختلف شاهد پدیده تقدم روش بر موضوع و روش‌محوری به جای مسأله‌محوری هستیم (حری، 1388). این امر سبب افزایش یا کاهش غیرعادی استفاده از روش‌ها در زمان‌های مختلف می‌شود. بعد دیگر نظام آموزشی استادان یا مدرسانی هستند که وظیفه تدریس روش پژوهش را برعهده دارند. از آنجایی که عمده پژوهش‌ها مربوط به پایان‌نامه‌هاست و خمیرمایه اصلی پژوهش و مهارت‌های آن در دوران کارشناسی ارشد شکل می‌گیرد باید به نقش سرپرستی اعضای هیئت علمی در فرایند یادگیری اشاره کرد

¹. Tuomaala, Jarvelin and Vakari

(یمنی دوزی سرخابی و امین مظفری، 1388). تحمیل علایق پژوهشی و روش‌هایی که استادان در آن تبحر دارند به دانشجویان را می‌توان یکی از مهم‌ترین چالش‌های فرایند یادگیری دانست.

محتوای آموزشی روش‌شناختی پژوهش را بُعد دیگری است که نیاز به تحلیل و بررسی دقیق در سطوح سه‌گانه برنامه درسی مصوب وزارت عتف، برنامه درسی اجرا شده در کلاس‌های درس و برنامه درسی ادراک شده توسط دانشجویان دارد. در واقع باید به شکاف میان برنامه درسی قصدشده، اجراشده و ادراک شده توجه شود. همچنین به رابطه طولی میان دروس روش پژوهش در مقاطع سه‌گانه تحصیلی به‌گونه‌ای که هم‌پوشانی میان محتوای درسی به حداقل برسد و از طرفی پیوستگی و انسجام میان مطالب حفظ شود. برای مثال در سرفصل‌های دوره کارشناسی علم اطلاعات و دانش‌شناسی 2 واحد عملی - نظری به درس "روش تحقیق مقدماتی" اختصاص یافته است. پیاده‌سازی حجم بالای مطالب قصدشده در برنامه درسی با توجه به 2 واحدی بودن درس تقریباً غیرممکن به‌نظر می‌رسد. چربش محتوای مرتبط با روش‌های پژوهش کمی در مقایسه با روش‌های کیفی براساس هفده منبع درسی پیشنهادی برای این درس مشهود است. گواه این ادعا سيطرة رویکرد کمی در پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی است که در مطالعات مختلف تأیید شده است. از میان هفده منبع پیشنهادی شش منبع توسط متخصصان رشته نگاشته شده است. اگر فرض را بر این بگذاریم که در فرایند تدریس اولویت با آثار تخصصی رشته است، از میان این آثار فقط کتاب "اصول و روش‌های پژوهش کیفی" (حریری، 1390) است که کاملاً به روش کیفی اختصاص دارد. آثار کومار (1374)، پاول (1379) و دیانی (1386) تقریباً اشاره چندانی به روش‌های کیفی ندارند. کتاب "روش تحقیق در علم اطلاعات و دانش‌شناسی" (منصوریان، 1393) تنها اثری است که همزمان به روش‌های کمی، کیفی و آمیخته پرداخته است. البته قرار گرفتن کتاب "پایان‌نامه و رساله دانشگاهی: پژوهش، نگارش و دفاع" اثر فدایی (1386) در منابع این درس جای تأمل دارد و بهتر بود این اثر در دروس آیین نگارش علمی ارائه شود. همچنین شاهد این هستیم که کتاب‌های کومار (1374)، پاول (1379) و دیانی (1386) به‌عنوان منابع درسی دوره ارشد مدیریت اطلاعات هم ارائه شده است که میزان همپوشانی مطالب ارائه شده در این دو دوره نیز می‌تواند محل بحث و تأمل باشد. انتقال "درس روش‌شناسی پژوهشی" از دروس اجباری به دروس تخصصی اختیاری دوره دکترا در سرفصل‌های جدید و عدم اشاره به رئوس مطالب و محتوای آن‌ها نیز قابل تأمل است. به نظر می‌رسد با توجه به اختیاری بودن درس، محدودشدن دوران تحصیل دروه دکترا و گرایش‌های تخصصی تعریف شده برای این دوره امکان ارائه این درس بسیار کم باشد. مطالعه لطف‌آبادی و همکاران (1386) نیز نشان داد که 93 درصد حجم منابع تدریس روش پژوهش در رشته روان‌شناسی به رویکردهای کمی و 6 درصد به کیفی اختصاص دارد. آخرین بُعد شیوه‌های یاددهی و یادگیری یا به‌عبارتی شیوه ارائه مطالب آموزشی در کلاس‌های درس است. چرا درس روش

تحقیق در دانشگاه‌ها نمی‌تواند پژوهشگران متخصص به جامعه تحویل دهد؛ ناجی (1385) علت را در ساختار آموزشی می‌داند که هر فعالیت عملی را به یک فعالیت نظری تبدیل کرده که از طریق حفظ متون درسی قابل پیگیری است. این پیش فرض بر آن است که آموزش درباره مهارتی، معادل آموزش خود آن مهارت است. حال آن‌که بین این دو مؤلفه فاصله زیادی است. تحقیق هم مهارتی عملی است؛ لذا کسی که نظریات موجود در روش‌شناسی و روش تحقیق را یاد بگیرند ضرورتاً یک پژوهشگر کامل نخواهد شد. در پایان به نظر می‌رسد که توجه به ابعاد چهارگانه نظام آموزشی در تدریس روش‌های پژوهش و روابط متقابل میان آن‌ها می‌تواند به تحولات روش‌شناسی در رشته کمک کند و پژوهشگرانی توانمند به بازارکار عرضه کند.

منابع

- ارسطویور، شعله (1393). پژوهش‌سنجی نشریات علم اطلاعات و دانش‌شناسی: رویکرد روش‌شناسانه به مقالات پژوهشی منتشر شده در 10 نشریه علم اطلاعات. کتابداری و اطلاع‌رسانی، 17(1): 139-165.
- اسدنیای، ابوالفضل؛ شعبانی، احمد؛ دلایی میلان، علی (1395). بررسی و تحلیل زیست‌روش‌های پژوهش‌های کیفی در نشریات فارسی علم اطلاعات و دانش‌شناسی. تعامل انسان و اطلاعات، 3(1): 55-65.
- باد، جان (1381). مبانی معرفت‌شناختی کتابداری و اطلاع‌رسانی. ترجمه نجلا حریری. در مبانی تاریخچه و فلسفه علم اطلاع‌رسانی به کوشش علیرضا بهمن‌آبادی. تهران: کتابخانه ملی ایران.
- پاکدامن، نشانه (1388). روند به‌کارگیری روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال (1371-1384). دانش‌شناسی، 2(4): 1-14.
- پاول، رونالد (1379). روش‌های اساسی پژوهش برای کتابداران. ترجمه نجلا حریری. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- حری، عباس (1388). روش‌شناسی پژوهش در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، چالش‌ها و راهکارها. فصلنامه نقد کتاب، اطلاع‌رسانی و ارتباطات، 13(3): 12-23.
- حریری، نجلا (1390). اصول و روش‌های پژوهش کیفی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- حری، عباس؛ محسن‌زاده، عباس (1381). روند به‌کارگیری روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه تهران (1378-1348). مجله روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، 33(1): 55-75.
- دیانی، محمدحسین (1386). روش تحقیق در کتابداری. مشهد: کتابخانه رایانه‌ای.
- عصاره، فریده؛ فرج‌پهلوی، عبدالحسین؛ سیامکی، صبا (1393). پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی در ایران: تحلیل محتوا. مجله علم‌سنجی کاسپین، 1(2): 7-13.
- فدایی، غلامرضا (1389). پایان‌نامه و رساله دانشگاهی: پژوهش، نگارش و دفاع. تهران: سمت.
- کوکبی، مرتضی (1388). بازنگری برخی از مشکلات روش پژوهش در رشته کتابداری و علم اطلاعات (31-39). در همایش پژوهش در کتابداری و اطلاع‌رسانی: رویکردها، رویه‌ها و کاربردها؛ به کوشش نصرت ریاحی‌نیا. تهران: کتابدار.
- کومار، کریشان (1374). روش‌های پژوهش در کتابداری و اطلاع‌رسانی. ترجمه فاطمه رهادوست و فریبر خسروی. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

- لطف‌آبادی، حسین؛ نوروزی، وحیده؛ حسینی، نرگس (1386). بررسی آموزش روش‌شناختی پژوهش در روانشناسی و علوم تربیتی در ایران. نوآوری‌های آموزشی، 6(21): 109-140.
- مختارپور، رضا؛ حیدری، غلامرضا (زودآیند). روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی: رویکرد کتاب‌شناختی. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات.
- منصوریان، یزدان (1393). روش تحقیق در علم اطلاعات و دانش‌شناسی. تهران: سمت.
- ناجی، سعید (1385). نقدی بر آموزش روش تحقیق در نظام آموزشی کشور. حوزه و دانشگاه، 12(47): 136-154.
- نشاط، نرگس (1388). روش‌شناسی پژوهش در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، چالش‌ها و راهکارها. فصلنامه نقد کتاب، اطلاع‌رسانی و ارتباطات، 13(3): 12-23.
- یمینی دوزی سرخابی، محمد؛ امین مظفری، فاروق (1388). بررسی عوامل مؤثر بر تجارب پژوهشی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه شهید بهشتی. مطالعات تربیتی و روانشناسی دانشگاه فردوسی مشهد، 10(1): 83-100.
- Chu, H. (2015). Research methods in Library and information science: A content analysis. *Library and Information Science Research*, 37: 36-41.
- Fidel, R. (2008). Are we there yet? Mixed methods research in library and information science. *Library and Information Science Research*, 30(4): 265-272.
- Harris, M. H. (1986). The dialectic of defeat: antimony in research in library and information science. *Library Trends*, 34 (3): 515-531.
- Hider, P.; Pymm, B. (2008). Empirical research methods reported in high-profile LIS journal literature. *Library & Information Science Research*, 30 (2): pp. 108-114.
- Jarvelin, K.; Vakkari, P. (1990). Content Analysis of Research Articles in Library and Information Science. *Library and Information Science Research*, 29 (4): 395-421.
- Ma, L. (2012). Some philosophical considerations in using mixed methods in library and information science research. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 63(9): 1859-1867.
- Powell, R. R. (1999). Recent trends in research: A methodological essay. *Library and Information Science Research*, 21(1): 91-119.
- Tuomaala, O.; Jarvelin, K.; Vakkari, P. (2014). Evolution of library and information science, 1965-2005: content analysis of journal articles. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 65 (7): 1146-1162.
- Zhang, J.; Zhao, Y.; Wang, Y. (2016). A study on statistical methods used in six journals of library and information science. *Online Information Review*, 40 (3): 416-434.

استناد به این مقاله:

گرایی، احسان؛ سیامکی، صبا (زودآیند). تأملی بر تحولات روش‌شناسی پژوهش در مجلات علم اطلاعات و دانش‌شناسی ایران در پرتو تغییر درجه علمی آنها: یک مطالعه مقایسه‌ای. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات.